

TOLERANCIA AKO MODUS VIVENDI

ANNA REMIŠOVÁ, Katedra humanitných vied EU Bratislava

REMIŠOVÁ, A.: Tolerance as Modus Vivendi
FILOZOFIA 52, 1997, No. 7, p. 464

In contemporary multicultural and radically pluralistic world the principle of tolerance becomes topical. The author sees the tolerance as the modus vivendi of modern pluralistic society, as an alternative to violence, based on the conception of human rights and closely related to democracy. Tolerance represents a rational way of communication. Procedural conception of tolerance leads to its understanding as a universal standard of human life.

Súčasný svet sa nazýva svetom multikultúr a radikálnej plurality. Globalizácia svetovej ekonomiky, existencia svetovej informačnej sústavy, vlny migrácie a emigrácie, ale aj intenzívny cestovný ruch nielenže definitívne odhalili, že svet je pluralitný, ale zmenili kvalitu našej každodennosti a osobnej skúsenosti tým, že do nej vniesli diferenciu, heterogenitu, dissensus (a paradoxne aj štandardizáciu a homogenizáciu ([10], 8; [11], 20).

Nároky na princíp tolerancie sa objavujú s narastaním plurality názorov a diferenciácie spoločnosti. Obsah pojmu tolerancia vyjadruje potrebu zaujať stanovisko a vysporiadať sa s inakosťou a odlišnosťou v konkrétnych spoločenských a kultúrnych podmienkach.¹

¹ Spôsob takéhoto vysporiadania býva rôzny. Tak napríklad John Locke, ktorý sa významnou mierou pričínil o rozšírenie pojmu tolerancia, vo svojom známom diele *List o tolerancii* reaguje na zložitú politickú situáciu v Anglicku v druhej polovici 17. storočia (list bol napísaný v zime r. 1685-86). V jeho ponímaní tolerancie ako znášanlivosti sa odráža požiadavka nezasaňovania štátnej moci (kráľa) do určitých oblastí spoločenského a súkromného života. Locke sa zasaďuje za slobodu vyznania a za právo človeka zvoliť si náboženstvo a vieru, ktorej verí. Píše, že nikto, predovšetkým však svetské úrady nemôžu človeka násilím donútiť veriť alebo neveriť tomu, že niečo je pravdivé. To znamená, že štát nemá zasahovať do voľby náboženstva, ale práve naopak, má garantovať svojim občanom právo slobodnej voľby vyznania [7].

Veľká diskusia o tolerancii, resp. o tom, kde končí tolerancia štátu, či môže existovať tolerancia voči tým, ktorí sú netolerantní voči ľuďom, pre ktorých je tolerancia cnosťou a pod., sa viedla v 70-tych rokoch predovšetkým v súvislosti s aktivitami extrémistických skupín v Nemecku. W. Zimmerli na margo tejto diskusie podotýka, že celkovú situáciu možno opísať takto: "Človek sa môže síce snažiť byť konzekventne tolerantným, ale je zjavne nemožné konzekventne tolerantným zostať." ([15], 867). Prevládla tendencia, podľa ktorej "útoky na toleranciu musia byť odmietnuté, neexistuje tolerancia voči intolerancii". V súčasnosti v súvislosti s narastaním pluralizácie v spoločnosti sa spochybňuje tradičné (osvietenské) ponímanie tolerancie. Tak napríklad W. Zimmerli tvrdí, že dnes je treba v spoločnosti "prejsť od tolerancie k pluralizmu". (Predpokladáme, že sa tu nekorektne stotožňuje stav spoločenského života s jedným z možných spôsobov spolužitia v spoločnosti v danom stave) [15]. Iní (Reichenbach) navrhujú napríklad modifikáciu tolerancie na demokratickú toleranciu, ktorá by obmedzila svoje nároky byť konsenzovým univerzálnym princípom v duchu filozofickej postmodernity [11].

Uznanie plurality ako "základnej situácie" (Welsch) implikuje otázku, na akých princípoch, normách, postupoch, akceptovateľných pre všetkých zúčastnených, možno založiť nenásilné, dôstojné ľudské spolunažívanie tak, aby pluralizmus nebol zničený?

1. Tolerancia ako nenásilný spôsob spoluzitia v pluralite. Toleranciu chápeme ako **modus vivendi pluralitnej spoločnosti**, ktorý je alternatívou násilia, projektovanou na myšlienke ľudských práv a ktorý je úzko spätý s demokraciou.

V protiklade k rozšírenému ponímaniu tolerancie ako súhlasu s inakosťou alebo ako znášateľnosti inakosti [9], resp. rešpektovania iných názorov a spôsobov konania [5] chápeme toleranciu procedurálne. **Procedurálny pojem tolerancie** znamená, že tolerancia má kvalitu racionálneho postupu v komunikácii. Základnou črtou tohto postupu je nepoužitie násilia ako spôsobu riešenia nezhôd a vyrovnávania sa s odlišnosťou v multikultúrnej spoločnosti. Pojem tolerancie chápeme ako **nenásilnú formu komunikácie** [12].

Procedurálnu toleranciu chápeme ako **univerzálny princíp ľudskej komunikácie**, ktorý vychádza z úcty k všetkým ľudským bytostiam a ich spoločenstvám a z uznania osobitostí a odlišností ich sociálnych, ekonomických, morálnych a kultúrnych vývojových podmienok.

Procedurálne pochopená tolerancia je založená na uznaní slobody ako imanentnej stránky ľudského bytia a na autonómii človeka. Táto súvislosť má v európskej kultúre svoju tradíciu. Je to predovšetkým duch novoveku, ktorý nás okrem hodnôt pochybovania a tolerancie upozorňuje na to, že človek ako individuum s jeho prirodzeným rozumom a slobodou je elementárnou jednotkou sociálneho poriadku.

Tolerancia sa teda nevyčerpáva obyčajným akceptovaním iných názorov alebo mienok, ale zahŕňa v sebe predovšetkým úctu k nedoknuteľnosti práva iného človeka mať názor, ktorý je relevantný z hľadiska jeho subjektívnej skúsenosti a slobody svedomia. To znamená, že tolerancia vyjadruje aj akceptovanie iného presvedčenia so zreteľom na poznanie, že toto iné presvedčenie je oprávnené v určitom referenčnom rámci, resp. že takéto presvedčenie sa v tomto systéme javí ako racionálne a správne.

Racionálne zdôvodňovanie noriem je základom ich otvorenosti voči kritike a ich novej revízie s ohľadom na nové spoločenské pomery a zmeny hodnôt.² Tento moment je dôležitý práve v pluralitnej spoločnosti, ktorá sa vyznačuje premenami preferencií a je konfrontovaná s novými formami života a jeho ideálmi.

Procedurálne chápanie tolerancie smeruje k uvažovaniu o tolerancii ako o norme ľudského spoluzitia, ktorá má **univerzálny** charakter. Keďže je súčasťou etiky pluralistickej spoločnosti, vzťahujú sa na ňu základné požiadavky kladené na túto etiku [3]:

a) nezaujaté zohľadnenie všetkých fakticky daných ideálov a hodnotových predstáv;

² V podstate možno vznik nových noriem zdôvodniť dvoma základnými spôsobmi - **autoritou** a **diskurzom**. To znamená, že zdôvodnenie založenia normy pochádza alebo od inštitúcie, ktorá má dôležité postavenie v spoločnosti, alebo sa ľudia určitého spoločenstva dohodnú v záujme všetkých na dodržiavanie určitých noriem. Racionálne možno však prijateľnosť noriem dokázať i presvedčivým filozofickým uvažovaním. (Bližšie pozri: Anzenbacher, A.: Úvod do etiky, Praha, Zvon 1994.)

- b) racionálne a presvedčivé zdôvodnenie;
- c) orientácia na dobrý život každého jednotlivca;
- d) otvorenosť voči kritike a schopnosť prispôbiť sa.

Tolerancia ako formálny etický princíp spolužitia v diferencovanej a pluralitnej spoločnosti môže získať **racionálne a presvedčivé zdôvodnenie na základe diskurzívnej etiky**.

Etika tolerancie spĺňa i ďalšiu požiadavku z hľadiska nezaujatého zohľadnenia všetkých reálne daných ideálov a hodnotových predstáv. V tomto zmysle prisudzujú z formálneho hľadiska všetkým záujmom a preferenciám všetkých ľudí a komunit rovnakú váhu. Je zrejmé, že hranice tolerancie sa začínajú tam, kde ideály a hodnoty majú rasistický alebo diskriminačný charakter, alebo sú namierené proti ľudským právam. Hranice musia existovať i z hľadiska rozličných predstáv o dobrom živote. Takouto hranicou môže byť napr. predstava o spravodlivom spoločenskom poriadku a pod.

Tolerancia ako formálna norma je racionálnou normou založenou na kritickej analýze, je otvorená kritike, vyhovuje teda i štvrtej požiadavke na etiku pluralistickej spoločnosti.

Keď hovoríme o procedurálnom pojme tolerancia, uvažujeme o tolerancii ako o racionálne zdôvodnenom pravidle ľudskej koexistencie. Tolerancia nie je teda prekonanie či ignorovanie racionality, ale, ako hovorí Richard Rorty, keď o racionálnom uvažujeme skôr ako o "rozumnom", a nie ako o "metodicom", je to iný výklad racionality. Takáto racionalita znamená "byť tolerantný, vnímavý k názorom iných, ochotný počúvať, spoliehať sa skôr na presvedčenie než na silu. Takéto vlastnosti by mali mať príslušníci civilizovanej spoločnosti, ak má prežiť... Byť racionálny jednoducho znamená byť schopný diskutovať o všetkých témach - náboženských, literárnych, vedeckých - spôsobom, ktorý sa vyhýba dogmatizmu, útokom, obrane a spravodlivému rozhorčovaniu." ([13], 195-196).

2. Tolerancia a ľudské práva. Procedurálne chápanie tolerancie ako nenásilnej komunikácie je spojené s nedotknuteľnosťou ľudských práv a slobodou, vychádza z idey recipročného uznania ľudskej dôstojnosti. V tomto zmysle má princíp tolerancie v sebe zakódovanú požiadavku na vedomé akceptovanie základných ľudských práv, ako ich stanovuje Všeobecná deklarácia ľudských práv prijatá Valným zhromaždením OSN 10. decembra 1948.

Aj Lockova koncepcia tolerancie je projektovaná na myšlienke slobody a práv občana. Princiipiálny rozdiel medzi ňou a súčasnou koncepciou spočíva v tom, že súčasná koncepcia tolerancie a ľudských práv má charakter univerzálnej požiadavky zahrňujúcej všetkých ľudí. Podľa Locka sa však sloboda vybrať si vlastné presvedčenie nevzťahuje na všetkých. Tak napríklad za hranicami tolerancie sa nachádzajú ateisti, pretože nevieru v boha je totožná so zapieraním všetkých ľudských povinností [7].

A práve otázka univerzálneho rešpektovania a dodržiavania ľudských práv vyvoláva pochybnosti o možnosti aplikovania tolerancie v období multikulturalizmu a heterogénnej plurality a stáva sa prameňom nových úvah o možnostiach a hranici tolerancie. Tento problém rozoberá Alain Filikienkraut v eseji *Deštrukcia myslenia*, kde

poukazuje na to, že na jednej strane práve Európa povýšila jednotlivca na najvyššiu hodnotu a že práve európsky človek na úkor svojej kultúry získal postupne všetky svoje slobody. A dnes sa dopúšťa toto civilizované spoločenstvo vo vzťahu k iným kultúram, s ktorými žije v bezprostrednom susedstve, priestupku voči požiadavke ľudských práv a slobôd. "Zo strachu, aby sme sa nedopustili voči imigrantom násilia, stotožňujeme ich s livrejou, ktorú im ušila história. Aby sme im umožnili žiť tak, ako im to vyhovuje, odmietame ich chrániť pred nepriaznivými následkami a pred eventuálnym zneužitím tradície, z ktorej pochádzajú. Aby sme zmiernili brutalitu vykorenenia, vydávame ich so zviazanými rukami a nohami na milosť a nemilosť ich pospolitosti a zachádzame tak ďaleko, že obmedzujeme sféru uplatňovania ľudských práv na západného človeka; pritom sme presvedčení, že tieto práva rozširujeme, keď medzi ne zaraďujeme možnosť, aby každý žil vo svojej kultúre." ([2], 79).

Ako sa potom máme vyrovnat' s poznáním, že "existuje kultúra, kde sa delikventom ukladajú telesné tresty, kde je neplodná žena zapudzovaná a žena cudzoložná trestaná smrťou, kde sa svedectvo muža vyrovná svedectvu dvoch žien, kde sestere patrí iba polovica dedičských práv poskytovaných jej bratovi, kde sa robí excízia, kde sú zakázané zmiešané manželstvá a dovolená polygamia? Láska k blížnemu výslovne prikazuje rešpektovať tieto zvyklosti. Nevoľník musí mať možnosť tešiť sa z knuty: keby jej mal byť zbavený, znamenalo by to zmrzačiť jeho bytosť, ohrozovať jeho ľudskú dôstojnosť, skrátka, podávať dôkaz rasizmu." ([2], 78).

Princíp tolerancie neznamená ani ľahostajnosť, ani bezbrehosť vo vzťahu k osudom iných. Tolerancia ako princíp nie je však **všeliekom**. Skutočne nedáva obsahový návod na vyriešenie problémov; znamená "len" dodržanie procedúry, formálneho postupu v komunikácii, resp. nenásilnú komunikáciu v akceptovanej nezhode, v žiadnom prípade nie intolerantnú zhodu. V tomto zmysle je tolerancia - či už ako osobný postoj alebo ako základ zákonodarstva jednotlivých štátov - zrieknutím sa násilia pri "vyrovnávaní" sa s inakosťou. Je jedným z možných spôsobov hľadania pomeru medzi univerzálnym a partikulárnym, ktorý je súčasťou problému, ktorý patrí, ako píše F. Novosád, k "základným obsahom sporov o povahu súčasnej kultúry". ([10], 9).

V tomto zmysle procedurálne pochopená tolerancia nebráni definovaniu určitých tradícií alebo zvykov ako nehumánnych alebo ako porušujúcich základné ľudské práva. Problémom nie je tolerancia verzus humanizmus, ale tolerancia verzus násilie.

Zároveň treba pripomenúť, že tolerancia ako princíp komunikácie nie je izolovaná od ostatných etických princípov, od morálnych systémov spoločnosti alebo spoločenstva, a teda je vždy "ustlaná" nielen do určitej spoločenskej, politickej a morálnej klímy. Preto je takmer nemožné používať princíp tolerancie v totalitných spoločnostiach alebo v spoločnosti, kde neexistuje úcta k človeku. Uplatňovanie princípu tolerancie ako princípu komunikácie v pluralitnom prostredí je spojené s demokratickým spoločenským zriadením ([6]; [11]; [14]).

3. Tolerancia a demokracia. Tolerancia ako princíp spolužitia je imanentne spätá s demokraciou. Demokracia obsahuje v sebe princíp tolerancie ako nenásilnej komunikácie. A tolerancia je možná len v demokratickej spoločnosti. Obidve sú projektované ako princípy nenásilného koexistovania v pluralite názorov a postojov. Tvrdenia

Wolganga Welscha na margo súvislosti medzi demokraciou, radikálnou pluralitou a ich postmodernou reflexiou možno aplikovať aj na toleranciu. "Čo sa zdá byť na postmoderne prekérne a čo mnohých znepokojuje, je to, že medzi rôznorodými nárokmi už nemožno rozhodnúť na základe právneho zdôvodnenia; tento iritujúci moment takéhoto radikálneho pluralizmu sa v demokracii - a len v nej - zásadne akceptuje a od začiatku zahrnuje do jej koncepcie. Dokonca by sme mohli povedať, že demokracia je projektovaná práve s ohľadom na tento prípad konfliktu. Demokracia je organizačnou formou nie konsenzu, ale dissenzu nárokov a práv. A jej konsenzuálny základ, ktorý rovnako má a potrebuje (je kodifikovaný v základných právach), vzťahuje sa práve na toto základné právo diferencie a plurality a snaží sa zabezpečiť, aby tomuto základnému právu nebolo bránené v mene nejakej jednoty a aby mu nestáli v ceste dôsledky nejakej bezprávia. Postmoderna berie vážne konštitutívny princíp modernej demokracie. Môžeme dokonca povedať, že len **postmoderna** tento najvnútornejší princíp demokracie celkom využíva, a teda že až v nej prichádza k slovu vlastný nerv demokracie." ([14], 95-96).

Ako norma spolužitia by sa mala tolerancia stať východiskom pre zákonodarstvo. Zákon by mal spätne zaručiť priestor pre toleranciu a mal by stanovovať sankcie za prejavy intolerancie, za porušovanie a nedodržiavanie základných ľudských práv. Len zákonodarstvo demokraticky usporiadanej krajiny však dokáže princíp tolerancie postaviť na konštitutívny základ.

V spoločnostiach založených na dogmatizme a fanatizme niet miesta pre toleranciu. Demokracia ako forma usporiadania spoločnosti je založená na myšlienke dissenzu, diferenciacie a nezhody postojov a mienok jednotlivcov a skupín v spoločnosti, ktoré majú rovnakú legitimitu, ale často sú nezlučiteľné. V spoločnosti, v ktorej by všetci ľudia verili v jedného boha, mali by rovnaké politické presvedčenie a rovnaké preferencie, by nebola potrebná ani tolerancia, ani demokracia. Taká spoločnosť je však len fikciou.

Tolerancia a demokracia vychádzajú z rovnakého etického princípu - z úcty k človeku. V oboch prípadoch ide o rešpektovanie človeka ako ľudskej bytosti hodnej úcty. To znamená, že sa nevyžaduje osobitný pozitívny emotívny základ pre spolužitie, ale ide o prijatie racionálnej tézy, že ľudia sú si rovní v svojich právach práve preto, že sú to ľudské bytosti.

Takýto prístup k druhému človeku, resp. národu evokuje vlastnosť, ktorú by sme mohli nazvať **ústretoivosťou** voči inému človeku. Ide o prekonanie predstavy, že každý, kto je iný ako my, kto myslí ináč, kto verí v iného boha, kto žije iným spôsobom života, je a priori nepriateľ a musíme proti nemu bojovať. Erazim Kohák nazýva takúto vlastnosť otvorenosťou a považuje ju spolu s úctou k človeku za základnú črtu demokratického človeka. "Nejde mu o to, poprieť názory druhého a presadiť svoje vlastné. Ide mu o to, pochopiť názory druhého - pochopiť, prečo čestný človek dobrej vôle môže také niečo zastávať. Ide mu o to, ako nájsť riešenie čo najpriateľnejšie pre všetkých zúčastnených. Demokracia je vo veľkej miere umením kompromisu." ([6], 26). A toleranciu možno definovať ako "znášanie iného s cieľom lepšie ho pochopiť" ([9], 9).

Tolerancia ako nenásilná komunikácia predpokladá teda:

1. demokratické spoločenské usporiadanie, v ktorom sa sloboda mienky a názorov garantuje ústavne i de facto;

2. že demokratické komunikačné procesy sa neuskutočňujú prostredníctvom fyzického alebo psychického násillia a nie sú ovplyvnené asymetrickými mocenskými pomermi ([1]; [4]).

4. Tolerancia ako postoj. Druhou rovinou uplatňovania nenásilného spolužitia pri zachovaní diferencie a radikálnej plurality je úroveň individuálneho postoja. "Demokracia je predovšetkým otázkou postoja. Je to diskusia a práve preto predstavuje opak bojových dogmatizmov studenej vojny." ([6], 27).

Základným východiskom v našich úvahách o formovaní postoja tolerancie u jednotlivca je tvrdenie, že tolerancii ako racionálnemu princípu spolužitia v heterogenite a inakosti sa možno naučiť. Inými slovami, ľudia sa nerodia ako tolerantné bytosti, tolerantnými sa stávame, schopnosti byť tolerantnými sa učíme v procese socializácie, v komunikácii s inými bytosťami.

Prečo je vlastne ťažké byť tolerantným? Jedným z faktorov, ktoré môžu priblížiť odpoveď na túto otázku, je podľa nemeckého psychológa Alexandra Mitscherlicha fakt, že tolerancia predstavuje kontrolu Ja nad pudmi [9]. Tolerancia je vlastne výzvou na adresu jednotlivca, aby premohol agresívno-deštruktívne tendencie správania, prípadne pudové tendencie. Pri jej realizácii môže dôjsť k vnútornému psychickému tlaku. Je to vtedy, keď tolerancia nie je vnútornou orientáciou individua, ale vníma ju len ako vonkajšiu morálnu požiadavku. "Sebapremáhanie, ktoré je skryté v každom akte tolerancie, prináša ako odmenu zážitok slobody; je to obšťastňujúca skúsenosť, keď človek nepodlieha tlaku netrepezlivosti, neznášanlivosti a nepriateľstva. Ale ako zriedkavo dosahujeme takúto skúsenosť." ([9], 7).

Mitscherlich vysvetľuje toleranciu predovšetkým z hľadiska psychickej interakcie. Zdôrazňuje, že požiadavka tolerancie sa týka živých a reálnych ľudí, nie abstraktných, umelých a ideálnych. Ľudí, ktorí všetko zvládnu bez problémov, ktorí sa ľahko vyrovnávajú s inakosťou a odlišnosťou nielen svojich, ale aj iných. Ide o reálnych živých ľudí konajúcich racionálne i afektívno-normatívne, mysliacich a cítiacich, ktorí veľmi často ťažko znášajú vedľa seba niekoho odlišného, ktorí neprijímajú inú, odlišnú vieru, politické presvedčenie, rasu, ba niekedy dokonca ani tón reči. Neschopnosť tolerancie vedie jednoznačne k násilliu, ku konfliktom a k diskriminácii iných. Tolerancia ani u Mitscherlicha nie je samoučelná, má napomôcť zbaviť sa násillia v medziľudskom spolunažívaní.

Mitscherlich vo svojich skúmaníach dokazuje, že tolerancia nie je vrodenu vlastnosťou ľudí, ale že si ju každé nové pokolenie musí osvojiť odznova. Zaujímavá je jeho myšlienka, že "existujú dejiny vojny, vojnová veda, zbrojárska veda; sú to učebné predmety s dlhou tradíciou. Porovnateľná veda o tolerancii však neexistuje. Aj keď sa v dejinách častejšie objavujú snahy o tolerantnú formu života, vždy sú opätovne potlačené údermi pästi. Toleranciu musí každá generácia odhaľovať nanovo." ([9], 9).

Podstatou tohto procesu je viesť človeka k uvažovaniu, k senzibilite voči iným, ale aj k sebaregulácii a k sebaovládaniu. Najmä sebaovládanie zohráva pri formovaní

tolerancie ako vnútorného postoja významnú úlohu. To predpokladá aj novú kvalitu sebazpoznávania, hľadania sebaidentity a uznanie rôznych sebaidentít ako faktu.

Pre súčasné generácie je to o to ťažšie, že pri rešpektovaní tolerantného vzťahu k iným sa budú musieť vyrovnat' s tolerantným vzťahom k sebe, k vlastnej diferencovanej identite, mnohorakosti svojho Ja a pod. ([11]; [14]; [15]). To je však už iná dimenzia problému tolerancie.

LITERATÚRA

- [1] APEL, K. O.: Diskurs und Verantwortung. Frankfurt, Suhrkamp 1992.
- [2] FINKIELKRAUT, A.: Destrukce myšlení. Praha, Atlantis 1993.
- [3] GANTHALER, H.: Ethik in einer pluralistischen Gesellschaft. In: Svobodná společnost - svobodná morálka. Freie Gesellschaft - freie Moral. Olomouc, UP 1995, s. 81-85.
- [4] HABERMAS, J.: Erläuterungen zur Diskursethik. Frankfurt, Suhrkamp 1992.
- [5] HÖFFE, O.: Lexikon der Ethik. München, C. H. Beck 1992.
- [6] KOHÁK, E.: Predpoklady demokracie medzi voľbami. In: Ekológia a život, 1996, s. 26-27.
- [7] LOCKE, J.: Ein Brief über Toleranz. Englisch-deutsch. Hamburg, Verlag von F. Meiner 1966.
- [8] ĽUDSKÉ PRÁVA. Bratislava, Archa 1991.
- [9] MITSCHERLICH, A.: Toleranz - Überprüfung eines Begriffs. Ermittlungen. Frankfurt, Suhrkamp 1979.
- [10] NOVOSÁD, F.: Kultúra princípov a kultúra znalostí. In: Filozofia 52, 1997, č. 1, s. 3-9.
- [11] REICHENBACH, R.: Demokratische Toleranz und radikale Pluralität. Eine bildungsphilosophische Betrachtung. In: Svobodná společnost - svobodná morálka. Freie Gesellschaft - freie Moral. Olomouc, UP 1995, s. 17-26.
- [12] REMIŠOVÁ, A.: Tolerancia ako nenásilný spôsob komunikácie. In: Svobodná společnost - svobodná morálka. Freie Gesellschaft - freie Moral. Olomouc: UP, 1995, s. 36-42.
- [13] RORTY, R.: Veda ako solidarita. In: Za zrkadlom moderny. Bratislava, Archa 1991, s. 193-208.
- [14] WELSCH, W.: Naše postmoderní moderna. Praha, Zvon 1994.
- [15] ZIMMERLI, W. Ch.: Erziehung zur Persönlichkeit im Übergang von Toleranz zu Pluralismus. In: Seibert, H. J., Serve, H. J. (Hrsg): Bildung und Erziehung an der Schwelle zum dritten Jahrtausend. Multidisziplinäre Aspekte, Analysen, Positionen, Perspektiven. München: PimS, 1994, s. 862-885.

Doc. PhDr. Anna Remišová, CSc.
Katedra humanitných vied
Ekonomická univerzita v Bratislave
Dolnozemska 1
852 35 Bratislava
SR